

ΕΥΘΥΜΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΟΙ ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ 18ου και 19ου ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΦΥΣΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Όσοι ασχολούνται με την περιβαλλοντική προβληματική και παρακολουθούν την οικολογική συζήτηση στην εποχή μας εύκολα διαπιστώνουν την έλλειψη μιας Φιλοσοφίας για τη φύση, που να θεμελιώνει τις διάφορες προσπάθειες κατανόησης των γενεσιουργών αιτιών των σημερινών πλανητικών οικολογικών προβλημάτων και τις θεωρητικές επεξεργασίες προτάσεων για την επίλυση των σημερινών και των αυριανών αδιεξόδων, μέσω ενός επαναπροσδιορισμού της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση¹.

Οι σχετικές προσπάθειες για την αναζήτηση και διατύπωση μιας Φιλοσοφίας για τη φύση χαρακτηρίζονται από την σαθρότητα των θεμελιών τους και την παντελή έλλειψη σύνδεσης με την ιστορία του κλάδου της Φιλοσοφίας της φύσης, που υπήρχε για αιώνες².

Όμως μια νέα Φιλοσοφία για τη φύση χρειάζεται και μια γνώση και μιά κριτική εξέταση της ίδιας της ιστορίας για να μην επαναλάβει τα ίδια σφάλματα και για να είναι σε θέση να αναθεωρήσει την κατεστραμμένη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, αποτέλεσμα της οποίας είναι η πλανητική περιβαλλοντική κρίση. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα δίνουν τη δυνατότητα και για την κριτική επανεξέταση της μέχρι τώρα Φιλοσοφίας για τη φύση, αλλά και για την δημιουργία μιας νέας, που δεν θα θεωρεί έργο της μόνο την εξέταση αυτού που δεν είναι ανθρώπινο, αλλά θα ενδιαφέρεται και για την πρακτική σχέση του ανθρώπου με τη φύση και θα συντε-

---

1. Βλ. G. Böhme, Natürlich Natur. Über Natur im Zeitalter ihrer technischen Reproduzierbarkeit, Suhrkamp, Fr. a. M. 1992, ιδιαίτερα το κεφ. II, για την επικαιρότητα της Φιλοσοφίας της φύσης, σελ. 29-94.

2. Βλ. π.χ. το βιβλίο του B. Kanitscheider: Von der mechanistischen Welt zum kreativen Universum. Zu einem neuen philosophischen Verständnis der Natur. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1993, ιδιαίτερα το κεφ. IV.

λεί στην ριζική της αναθεώρηση¹. Γιατί η κυρίαρχη τάση της σύνδεσης με την επιστήμη και την τεχνική, από την αρχή των νεώτερων χρόνων, οδήγησε στην αποξένωση του ανθρώπου από τη φύση και την αλόγιστη εκμετάλλευση της φύσης με τρόπο που να υποσκάπτει τα ίδια τα θεμέλια της ζωής του².

Από την εποχή του Γαλιλαίου (1561-1562) έχουμε μια νέα αντίληψη για την επιστήμη και της διαφοράς της από την φιλοσοφία. Η επιστήμη παύει να αναζητά την απόκρυφη φύση, την βαθύτερη ουσία των φυσικών πραγμάτων και περιορίζεται στην μελέτη των φαινομένων, στην ακριβή περιγραφή της συμπεριφοράς τους και την ανακάλυψη των νόμων που την διέπουν. Η ακριβής μαθηματική διατύπωση των νόμων αποτελεί το βασικό σκοπό της επιστημονικής έρευνας. Χωρίς τα μαθηματικά θεωρείται αδύνατη η επιστήμη αφού πιστεύει ότι το βιβλίο της φύσης είναι ανθρωπίνως γραμμένο σε μαθηματική γλώσσα σε τέτοιο βαθμό ώστε είναι αδύνατο να κατανοήσεις έστω και έναν λόγο³. Από την φιλοσοφία ως έρευνα ποιοτήτων περνάμε σε μια επιστήμη που ενδιαφέρεται για την ποσοτική έρευνα. Η άποψη της πραγματικότητας που είναι επιδεκτική νόμων είναι όντως η μετρήσιμη άποψη. Τα υπόλοιπα δεν ενδιαφέρουν την επιστήμη. Αυτή η ποσοτική σχέση με την φύση, που κορυφώνεται τον 17ο αιώνα, (Descartes, 1596-1650) διαπερνά τελικά ολόκληρη την επιστήμη και την τεχνική, εκφράζει την τάση κυριαρχίας πάνω στη φύση και τροφοδοτεί μια αντίληψη για την ανάπτυξη που είναι δομικά και ιδεολογικά συνυπεύθυνη για τα σημερινά προβλήματα του περιβάλλοντος.

Κατά τον 17ο αιώνα επικρατεί μια μηχανιστική αντίληψη για τον κόσμο, η οποία θεωρείται η μόνη επιστημονική και κατάλληλη για την εξέταση τόσο των ζητημάτων της Φυσικής και της Φυσιολογίας, όσο και για τα κοινωνικά και ψυχολογικά ακόμη προβλήματα. Ότι δεν συμβιβαζόταν με τον μηχανιστικό τρόπο αντιμετώπισης θεωρείτο ύποπτο ότι σχετιζόταν με την δυσφημισμένη Φυσική φιλοσοφία της Αναγέννησης που αναζητούσε να εξηγήσει τις «απόκρυφες» ποιότητες των πραγμάτων. Ακόμη και η έννοια της δύναμης θεωρείται ύποπτη, απόκρυφη ιδότητα αφού βρισκόταν κρυμμένη μέσα στα υλικά σώματα. Για τον λόγο αυτό η φυσική

1. Βλ. Mechtild Oechsle, *Der ökologische Naturalismus. Zum Verhältnis von Natur und Gesellschaft im ökologischen Diskurs*, Fr. a. M. 1988, ιδιαίτερα το III μέρος, σελ. 120-165, όπου η συγγραφέας συνηγορεί για μια ιστορική έννοια της φύσης και αντιτίθεται στην συνήθη νατουραλιστική ερμηνεία της σχέσης φύσης-κοινωνίας.

2. Βλ. S. Moscovici, *Versuch über die menschliche Geschichte der Natur*, Fr. a. M. 1982, σελ. 27, 38, 47, 94.

3. G. Galilei, *Saggiatore*, Opere, Φλωρεντία 1965, VI, σελ. 232.

περιορίζεται στην Κινηματική, στην μελέτη της κίνησης των σωμάτων, ως εφαρμοσμένη γεωμετρία (π.χ. στην Βαλλιστική).

Το μηχανιστικό κοσμοείδωλο οδηγεί σε μια νέα κοσμολογική αντίληψη¹. Η παλιά αριστοτελική άποψη για τον κόσμο κάτω από την σελήνη και τον κόσμο πέρα από αυτήν, δεν γίνεται αποδεκτή. Η διάκριση αυτή σημαίνει όχι μόνο μιαν ιεράρχηση, αλλά και την παραδοχή ότι ίσχυαν διαφορετικοί νόμοι για τις δύο περιοχές του κόσμου. Η νέα κοσμολογία ισχυρίζεται ότι όλες οι διαδικασίες του σύμπαντος είναι ομοειδείς και ισότιμες. Ο κόσμος θεωρείται άπειρος και ομογενής. Ο φυσικός και γεωμετρικός χώρος ταυτίζονται. Το πέρασμα από την γεωμετρική Φυσική και την κινηματική θεωρία του Descartes στη δυναμική θεωρία του Leibniz και του Newton δεν θα αργήσει να ακολουθήσει.

Ο Newton υποδεικνύει την ευρετική αξία των υποθέσεων και των νοητικών πειραμάτων και θεμελιώνει το νέο μαθηματικό μηχανιστικό κοσμοείδωλο της Φυσικής (Θεωρία της βαρύτητας) δίνοντας το τελειωτικό πλήγμα στο παλιό - μεσαιωνικό κοσμοείδωλο και τη σχολαστική μέθοδο. Όλες αυτές οι μακροχρόνιες εννοιολογικές, μεθοδολογικές και θεωρητικές διεργασίες, που διαδραματίζονται στο ιδεολογικό επίπεδο, αν ιδωθούν στη διαλεκτική τους σχέση με τα μεγάλα πνευματικά και κοινωνικά κινήματα και ρεύματα, που διατρέχουν την σκέψη και την πράξη των ανθρώπων των Νεωτέρων χρόνων, επιτρέπουν την καλύτερη κατανόηση και ανάλυση ορισμένων πλευρών του περίπλοκου κοινωνικού φαινομένου που υπήρξε η νέα αντίληψη για τη φύση και την επιστήμη στους αιώνες που ακολουθούν.

Δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε στα πλαίσια αυτής της εργασίας την ιστορία του φιλοσοφικού κλάδου της Φιλοσοφίας της φύσης από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Αυτό που μπορούμε να υπενθυμίσουμε είναι το γεγονός ότι μέχρι τον 18ο αιώνα δεν γινόταν ακόμη εννοιολογική διάκριση μεταξύ επιστήμης της φύσης και φιλοσοφίας της φύσης. Στα λεξικά φιλοσοφίας μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα οι δύο όροι χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι².

Συνήθως διακρίνονται στην Ιστορία της φιλοσοφίας τρεις μεγάλες εποχές της Φιλοσοφίας για τη φύση. Αυτές είναι: η περίοδος της Φυσικής φιλοσοφίας των πρώτων ελλήνων φιλοσόφων, (της λεγόμενης Προσωκρατικής φιλοσοφίας), η περίοδος της Αναγέννησης και τέλος του Γερμανικού

1. Βλ. Mathias Schramm, *Natur ohne Sinn? Das Ende des teleologischen Weltbildes*, Wien 1985, σελ. 11, 61, 89, 168.

2. Βλ. J.H. Zedler, *Grosses Vollständiges Universal Lexikon*, 23 (1740), σελ. 1047.

Ιδεαλισμού¹. Αυτή η περιοδολόγηση μπορεί να θεωρηθεί ορθή με την έννοια ότι οι τρεις περίοδοι που προαναφέραμε υπήρξαν ιδιαίτερα γόνιμες στην διατύπωση σκέψεων για την έννοια της φύσης και την φιλοσοφική προσέγγιση της σχέσης του ανθρώπου, με τον κόσμο που τον περιέβαλε.

Βέβαια κάτω από την προσέγγιση αυτή της ιστορίας της Φιλοσοφίας της φύσης κρύβεται συνήθως η πεποίθηση ότι η πραγματικά μεγάλη, σπουδαία Φιλοσοφία για τη φύση ήταν θεωρησιακή, σε αντιδιαστολή προς την Φυσική επιστήμη. Μια τέτοια προσέγγιση βέβαια δεν θα μπορούσε να συμπεριλάβει στους μεγάλους φιλοσόφους της φύσης π.χ. τον Νεύτωνα, παρόλο που ακόμη και ο τίτλος της πραγματείας του: «*Philosophia naturalis principia mathematica*», (London 1687) είναι ενδεικτικός για την αντίληψη που είχε ο ίδιος για το έργο του. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή ότι η σχέση με τη φυσική επιστήμη υπήρξε καθοριστική για τον χαρακτηρισμό και την εξέλιξη της Ιστορίας της Φιλοσοφίας για την φύση από τις υπερβατολογικές πτήσεις των θεωρησιακών φιλοσόφων, του 18ου κυρίως αιώνα.

Για πολλούς αιώνες στην ιστορία της ευρωπαϊκής σκέψης αυτό που χαρακτηρίζεται σήμερα ως φυσική επιστήμη εύρισκε την διαπραγματεύσή του στην /ή ως Φιλοσοφία της φύσης. Ο χωρισμός φυσικής επιστήμης και φιλοσοφίας άρχισε κατά κάποιο τρόπο από τον Νεύτωνα (1643-1727), αλλά ολοκληρώθηκε βαθμιαία κατά την διάρκεια του 18ου αιώνα και θεσμοποιήθηκε με την ίδρυση ιδιαίτερων Σχολών φυσικών επιστημών στα Πανεπιστήμια και την απονομή χωριστών ακαδημαϊκών τίτλων, διπλωμάτων κ.λ.π.

Η κατανόηση της ανάγκης αποκατάστασης του κύρους της Φιλοσοφίας για τη φύση δεν κάνει από μόνη της πιά εύκολη την επανασύνδεση με την παράδοση που έχει διακοπεί. Χρειάζεται να ανακαλύψουμε τους λόγους για τους οποίους χάθηκε ή λησμονήθηκε αυτή η παράδοση και τις ευθύνες των ίδιων των φιλοσόφων για την υποβάθμιση του κλάδου αυτού σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες, που ήρθαν να καταλάβουν την θέση και την ιδεολογική λειτουργία της παραδοσιακής Φιλοσοφίας της φύσης. Η διαφοροποίηση των φυσικών επιστημών από την φιλοσοφία, από μόνη της, δεν αρκεί για την ερμηνεία του φαινομένου. Μάλλον υπεύθυνη ήταν και η ρομαντική προσέγγιση της φύσης και η κατεύθυνση που οδήγησε στην κατάρρευση της ίδιας της Κλασικής γερμανικής Φιλοσοφίας, που συνήθως χαρακτηρίζεται με το όνομα Γερμανικός Ιδεαλισμός.

Βασικός σταθμός σε αυτήν την εξέλιξη μπορεί να θεωρηθούν οι «*Μεταφυσικές Αρχές της Φυσικής επιστήμης*» (*Metaphysische Anfangsgrün-*

1. K. Joel, *Der Ursprung der Naturphilosophie aus dem Geist der Mystik*, Basel 1913.

de der Naturwissenschaft (1786)) του Κάντ, όπου αναγνωρίζεται η αυτοτέλεια της γνώσης των φυσικών επιστημών, οι οποίες, όπως τα Μαθηματικά, είχαν πάρει «την βασιλική οδό της επιστήμης», όπως λέει ο ίδιος, από την άλλη μεριά όμως θεωρεί απαραίτητη την μεταφυσική τους θεμελίωση, η οποία μάλιστα θα έπρεπε να είναι διακριτό («καθαρό μέρος») της φυσικής επιστήμης. Με τον Κάντ αρχίζει η φιλοσοφία να υποχωρεί στην απαίτησή της να έχει λόγο για το τι είναι φύση, γεγονός που ανταποκρινόταν στην χειραφέτηση της φυσικής επιστήμης από την φιλοσοφία. Αυτός ο αυτοπεριορισμός μπορούμε να πούμε ότι συνεχίζεται μέχρι τον αιώνα μας και σημαίνει ότι αυτό που θα μπορούσε να είναι Φιλοσοφία της φύσης στην πραγματικότητα είναι Γνωσιοθεωρία ή Επιστημολογία των φυσικών επιστημών.

Πάντως το γεγονός της αυτονόμησης της φυσικής επιστήμης είχε ως αποτέλεσμα η Φιλοσοφία της φύσης να εμφανιστεί με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και να προβάλλει την απαίτηση για μονοπώληση της θεωρίας και της γνωσιοθεωρίας που χρειαζόταν η θεμελίωση των φυσικών επιστημών. Οι Kant, Schelling, Hegel ή ο Goethe αναγνώριζαν ότι η φυσική επιστήμη αποτελούσε μια οργανωμένη έστω και περιορισμένη μορφή της γνώσης μας για τη φύση. Μερικοί οραματιζόντουσαν μια άλλη μορφή φυσικής επιστήμης, ενώ άλλοι αναζητούσαν μια ειδική φιλοσοφική γνώση της φύσης. Αναπάντητο παρέμεινε βέβαια το ερώτημα για την σχέση αυτής της διαφορετικής γνώσης για τη φύση προς την επιστημονική γνώση της φύσης, όπως την εννοούσε η φυσική επιστήμη των νεωτέρων χρόνων. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης ήταν ήταν να βλέπουν αυτή τη διαφορετική γνώση της φύσης ανταγωνιστικά είτε ως θεωρησιακό προπομπό, είτε ως θεμελίωσή είτε ως υπέρβαση της φυσικής επιστήμης. Αυτή η στάση οδήγησε κάποιους ρομαντικούς, ιδεαλιστές φιλοσόφους της φύσης, να επεκταθούν σε κάποιους τομείς με τρόπο που γελοιοποιούσε την ίδια την φιλοσοφία τους. Αυτό το γεγονός επετάχυνε την τάση για χωρισμό φιλοσοφίας και φυσικής επιστήμης, η οποία κρίθηκε μόνη αρμόδια για να απαντήσει το ερώτημα: «Τί είναι φύση;» ενώ η Φιλοσοφία περιορίστηκε σε ζητήματα που σχετιζόντουσαν με τον άνθρωπο.

I. Με τον Kant αρχίζει βασικά η Κλασική Γερμανική φιλοσοφία και μια νέα αντίληψη για την επιστημονική γνώση και την μελέτη της φύσης. Ο Kant συνεισέφερε ουσιαστικά στην φιλοσοφική ερμηνεία γνώσεων των φυσικών επιστημών και συνέβαλε και ο ίδιος στην ανάπτυξή τους. Έχοντας ως αφετηρία την φυσική του Νεύτωνα καταλήγει στην πεποίθηση ότι η αντικειμενική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από μια κανονικότητα και αναγκαιότητα που πρέπει να γνωσθεί. Με το έργο του προσπαθεί φιλοσοφικά να γενικεύσει τα αποτελέσματα και επιτεύγματα των φυσικών

επιστημών της εποχής του. Κατά την πρώτη περίοδο της δημιουργίας του, την ονομαζόμενη συνήθως «προκριτική» περίοδο, ασχολείται εντατικά με προβλήματα των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας της φύσης. Στο διάσημο έργο αυτής της περιόδου: «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels» (1975) διατυπώνει την τολμηρή, για την εποχή του, υπόθεση ότι το ηλιακό μας σύστημα αρχικά συνίστατο από μια νεφελώδη μάζα, απειροελαχίστων σωματιδίων και αναπτύχθηκε στη σημερινή του μορφή, σύμφωνα με τους νόμους του Νεύτωνα.

Ο Καντ συνδύαζε με αυτόν τον τρόπο την ιδέα της εξέλιξης με την επιστημονική εξήγηση της κίνησης των ουρανίων σωμάτων, σύμφωνα με τους νόμους της Μηχανικής. Για πρώτη φορά ανατρεπόταν η αντίληψη ότι η φύση δεν είχε καμιά ιστορία, αφού η δημιουργία των ουρανίων σωμάτων αποδίδεται στην περιστρεφόμενη νεφελώδη μάζα ύλης. Σημαντική ένδειξη για το φυσικοεπιστημονικό κοσμοείδωλο του Καντ αποτελεί και η υπόθεσή του ότι υπάρχουν και άλλοι γαλαξίες έξω από τα όρια του δικού μας. Παράλληλα ανέπτυξε παραπέρα την διδασκαλία για την σχετικότητα της κίνησης και της ηρεμίας, που είχε αρχίσει ήδη από τον Descartes και Galilei, την ιδέα της πάλης αντιτιθέμενων δυνάμεων και την σπουδαιότητα των αρνητικών μεγεθών.

Η φιλοσοφία του Καντ ανήκει αναμφισβήτητα στην ιστορία της διαλεκτικής. Εισηγείται την πρόοδο της φιλοσοφίας σε αυτήν την κατεύθυνση που συνεχίζεται στο έργο του Fichte, του Schelling και κορυφώνεται στην ιδεαλιστική διαλεκτική του Hegel. Βέβαια οι αρχές μιας διαλεκτικής αντίληψης συνδυάζονται ακόμη με μεταφυσικές απόψεις, που δείχνουν και τα όρια της σκέψης του Καντ. Στο έργο της «κριτικής του περίοδου», που κορυφώνεται με τις τρεις μεγάλες Κριτικές του, ερευνά την γνωστική ικανότητα του ανθρώπου, προτού επεξεργαστεί την θεωρητική του φιλοσοφία, την Ηθική και την Φιλοσοφία της φύσης. Το κεντρικό γνωσιοθεωρητικό πρόβλημα που τον απασχολεί σχετίζεται με την δυνατότητα συνθετικών κρίσεων a priori, δηλαδή κρίσεων που να έχουν γενική ισχύ, να μην είναι απλώς εξηγητικές όπως οι αναλυτικές κρίσεις, αλλά να είναι επεκτατικές και να προσκομίζουν νέες γνώσεις. Αυτό το ερώτημα το θέτει ο Καντ σχετικά με τα Μαθηματικά, την καθαρή Φυσική επιστήμη και την Μεταφυσική. Το ζητούμενο ήταν η δημιουργία μιας Μεταφυσικής, ως αυστηρής θεωρητικής επιστήμης, με πρότυπο τα Μαθηματικά και την Φυσική, οι οποίες περιέχουν συνθετικές κρίσεις a priori.

Στον πρόλογο της Α' έκδοσης της «Κριτικής του καθαρού λόγου» χαρακτηρίζει την Μεταφυσική ως απλή «απογραφή όλων των γνώσεων που κατέχουμε μέσω του καθαρού λόγου, ταξινομημένων συστηματικά»¹.

1. Βλ. σελ. 35 της ελληνικής μετάφρασης (Έκδ. Παπαζήση), Αθήνα 1979.

Προαναγγέλλει μάλιστα την εκπόνηση μιας «Μεταφυσικής της φύσης», έργο το οποίο δεν ολοκληρώσε ποτέ. Στον πρόλογο της Β' έκδοσης της «Κριτικής του καθαρού λόγου» τονίζει ότι «τα Μαθηματικά και η Φυσική είναι τα δύο είδη γνώσεων του θεωρητικού λόγου, που οφείλουν να προσδιορίζουν a priori το αντικείμενο τους, το πρώτο εντελώς καθαρά, το δεύτερο τουλάχιστον εν μέρει καθαρά αλλά και ανάλογα με το μέτρο που δίνουν άλλες γνωστικές πηγές εκτός από τον λόγο».

Πιστεύει ότι «η Φυσική αργοπόρησε πολύ ώσπου να βρεί τον καθαυτό δρόμο της επιστήμης» και «χρωστά την τόσο ευεργετική επανάστασή της τρόπου του σκέπτεσθαι απλούστατα στην ιδέα ότι πρέπει να ρυθμίζει τις έρευνές της σύμφωνα με αυτό που έχει θέσει ο λόγος μέσα στη φύση κι έτσι να αναζητά στη φύση (κι όχι να της αποδίδει πλασματικά) ο,τι πρέπει να μάθει <η Φυσική> από αυτή <τη φύση> και που δεν θα μπορούσε ποτέ να το μάθει <η Φυσική> από τον ίδιο τον εαυτό της. Με αυτόν τον τρόπο μπήκε η Φυσική στον ασφαλή δρόμο της επιστήμης, αφού πέρασε προηγουμένως τόσους αιώνες ψηλαφώντας μονάχα στα σκοτάδια»¹ (σελ. 43).

Στο έργο του «Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη», ξαναβάζει το ερώτημα: «Πως είναι δυνατή η καθαρή Φυσική;» και ορίζει την φύση ως εξής: «Φύση είναι η ύπαρξη των πραγμάτων, κατά το μέτρο που αυτή η ύπαρξη καθορίζεται από γενικούς νόμους»². Εδώ η φύση νοείται από τον Καντ *formaliter* (ως προς την μορφή) ως μια πραγματικότητα που καθορίζεται από γενικούς νόμους, μιά τάξη οργανωμένη σύμφωνα με νόμους. Ο όρος φύση επιδέχεται και μίαν άλλη σημασία, η οποία προσδιορίζει το αντικείμενο, ενώ στην προηγούμενη σημασία αυτός ο όρος δήλωνε μόνο την νομιμότητα των προσδιορισμών της ύπαρξης των πραγμάτων εν γένει. Ιδωμένη *materialiter* (ως προς το περιεχόμενό της) φύση είναι συνεπώς το σύνολο όλων των αντικειμένων της εμπειρίας». Στον πρόλογο του έργου του: «*Meraphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*» (1786) εξηγεί τις διάφορες σημασίες της έννοιας φύση και τις συνέπειες της για την διάκριση διαφόρων τύπων φυσικών επιστημών. Μιλάει για ιστορική και λογική φυσική επιστήμη, για ιστορική διδασκαλία της φύσης, για ιστορία της φύσης και για φυσική επιστήμη, ενώ στο κείμενό του με τον τίτλο: «*Über den Gebrauch teleologischer Prinzipien in der Philosophie*» (...) εισάγει την έννοια της τελεολογίας στην μελέτη των φυσικών φαινομένων γενικά και τονίζει ότι «η έρευνα της φύσης μπορεί να επιχειρηθεί με δύο τρόπους, είτε απλώς θεωρητικά ή τελεολο-

1. 'Ο.π. σελ. 79 της ελληνικής μετάφρασης ('Εκδ. Δωδώνη), Αθήνα 1982.

2. 'Ο.π. σελ. 81.

γικά, στην δεύτερη περίπτωση, ως φυσική επιστήμη, μόνο τέτοιους σκοπούς, που μπορούμε να γνωρίσουμε μέσω της εμπειρίας». Εδώ η φύση νοείται ως σύνοπτικός όρος για «κάθε τι που υπάρχει σύμφωνα με νόμους» και αναζητείται μια θεωρία που να είναι επαρκής για την μελέτη όλων των φυσικών φαινομένων και των σκοπιμοτήτων που τα διέπουν.

Βέβαια αν φύση σήμαινε την ύπαρξη των πραγμάτων ιδωμένων καθ' εαυτά, δεν θα μπορούσαμε λέει ο Κάντ, να την γνωρίσουμε, ούτε a priori ούτε a posteriori. Επειδή αυτό που ενδιαφέρει τον Κάντ είναι μια καθαρή φυσική επιστήμη, οι απριורי συνθήκες για την δυνατότητα της εμπειρίας μας και οι πηγές απο τις οποίες πρέπει να πηγάζουν όλοι οι γενικοί φυσικοί νόμοι, ασχολείται με την εμπειρία καθώς και με τις γενικές a priori συνθήκες για την δυνατότητα της και τον καθορισμό της φύσης ως του αντικειμένου κάθε δυνατής εμπειρίας.

Ο Κάντ, προσπαθώντας να πετύχει τη σύνδεση ρασιοναλισμού και εμπειρισμού, δεν αρκείται στις αισθητηριακές ικανότητες του ανθρώπου αλλά ερευνά τον ρόλο της νοητικής του ικανότητας και αναζητά τις καθαρά νοητικές έννοιες, που έχουν την πηγή τους, εντελώς a priori, μέσα στον καθρό νού. Πρόκειται για τις δώδεκα κατηγορίες, που καλούνται να παίξουν το ρόλο που παίζουν οι δύο καθαρές έννοιες της εποπτείας (του χρόνου και του χώρου) στην μορφοποίηση των αισθητηριακών παραστάσεων, για να μπορέσουμε να αποκτήσουμε εμπειρία της φύσης.

Ο Κάντ πιστεύει ότι «Το αντικείμενο καθ' εαυτό παραμένει πάντοτε άγνωστο αλλά όταν χάρις στην νοητική έννοια καθορίζεται ως γενικά έγκυρη η σύνδεση των παραστάσεων, οι οποίες έχουν δοθεί απο το αντικείμενο στην αισθητήρια ικανότητα, τότε το αντικείμενο καθορίζεται μέσω αυτής της σχέσης και η κρίση γίνεται αντικειμενική»¹. Γνώρισμα μιας τέτοιας κρίσης είναι η γενικότητα και η αναγκαιότητα, δηλαδή η επιστημονικότητα. Μέσω μιας τέτοιας κρίσης αναγνωρίζουμε το αντικείμενο χάρις στη γενικά και αναγκαία, έγκυρη σύνδεση των δεδομένων κατ' αίσθησιν αντιλήψεων. Η ανάλυση των συνθετικών κρίσεων που ακολουθεί τείνει στο να δείξει ότι αυτές δεν συνίστανται απο απλές εποπτείες αλλά συνδέονται με μια καθαρή νοητική έννοια, στην οποία οι εμπειρικές έννοιες υπάγονται και συνδέονται σε μιαν αντικειμενικά έγκυρη κρίση. Όλη η σχετική έρευνα του Κάντ στοχεύει στην παρουσίαση της δυνατότητας της εμπειρίας, την σχέση της με τις καθαρά νοητικές έννοιες a priori και την κριτική ενέργεια του νού, προσδιορίζοντας τα απριорικά αξιώματα που αναφέρονται στην δυνατότητα κάθε εμπειρίας ως αντικειμενικής εμπειρικής γνώσης.

1. 'Ο.π. σελ. 86.

Όλη η προσπάθεια του Κάντ κατατείνει στην απάντηση του κύριου υπερβατολογικού ερωτήματος του για το «Πως είναι δυνατή η καθαρή Φυσική;», «Πως είναι δυνατά τα καθαρά Μαθηματικά;» και «Πως είναι δυνατή η Μεταφυσική εν γένει;», για να απαντήσει το αρχικό ερώτημά του: «Πως είναι δυνατή η Μεταφυσική ως επιστήμη;», που είχε πρωτοθέσει ο David Hume (1711-1776) στο περίφημο έργο του «Philosophical Essays Concerning Human Understanding» (1748).

Τελικά η γνωσιοθεωρία του Κάντ καταλήγει σε έναν αγνωστικισμό αφού πιστεύει ότι ο κόσμος μπορεί να γνωσθεί στο βαθμό που η νόησή μας είναι σε θέση να βάλει τάξη στο χάος των αισθητηριακών αντιλήψεων με την βοήθεια των καθαρών μορφών της εποπτείας (χώρο και χρόνο) και των καθαρών μορφών της διάνοιας (κατηγορίες). Πράγμα που σε τελευταία ανάλυση σήμαινε ότι η ανθρώπινη διάνοια επέβαλε στην αντικειμενική πραγματικότητα τους νόμους της. Πάντως η φιλοσοφία του Καντ κρύβει, εκτός απο κάποιες γνώσεις στον χώρο των φυσικών επιστημών και το μεταφυσικό χαρακτήρα της και μερικές σπουδαίες διαλεκτικές συλλήψεις όπως είναι η εξήγηση του σχηματισμού και της κίνησης του πλανητικού μας συστήματος απο την διαπάλη αντιτιθέμενων υλικών δυνάμεων.

Αυτή η πραγματιστική αντίθεση μετατρέπεται σε γενική αρχή του παγκόσμιου γίνεσθαι στο έργο του: «Wersuch den Begriff der negativen Grössen in der Weltweisheit einzuführen» (1763). Στην περίφημη «Κριτική του καθαρού Λόγου» επεξεργάζεται ο Καντ τους διαλεκτικούς προσδιορισμούς της διαδικασίας της γνώσεως με αφορμή τα προβλήματα της ενότητας και πολλαπλότητας, του πεπερασμένου και του άπειρου, του μέρους και του όλου και χαρακτηρίζει την αντίφαση ως αναγκαίο προσδιορισμό της ανθρώπινης νόησης. Στο έργο του: «Kritik der Urteilkraft» (1790) διατυπώνει, για πρώτη φορά στην ιστορία της φιλοσοφίας, μια διαλεκτική αντίληψη για το πρόβλημα του ζωντανού οργανισμού και μια τελεολογική αρχή, για να εξηγήσει την σκοπιμότητα που παρατηρεί στη φύση¹. Μάλιστα στο έργο του: «Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» (1784) γίνεται εφαρμογή της αρχής της πραγματικής αντίθεσης στην ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας και διατυπώνονται σκέψεις σαν την ακόλουθη: «Το μέσον που χρησιμοποιεί η φύση για την ανάπτυξη όλων των δυνατοτήτων της, είναι ο ανταγωνισμός τους

1. Β'. Μέρος: Κριτική της τελεολογικής κριτικής δύναμης. Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι των επί μέρους παραγράφων π.χ. § 61: «Για την αντικειμενική σκοπιμότητα της φύσης», § 64: «Για τα πράγματα ως σκοπούς της φύσης», § 64. «Τα πράγματα ως σκοποί της φύσης είναι οργανωμένα όντα», § 67: «Για την Αρχή της τελεολογικής κρίσης για τη φύση γενικά, ως συστήματος σκοπών», §68: «Για την αρχή της τελεολογίας ως εσωτερικής αρχής της φυσικής επιστήμης».

μέσα στην κοινωνία, στο βαθμό που αυτός τελικά αποτελεί την αιτία μιας τάξης σύμφωνα με κανόνες»¹. Έχουμε λοιπόν μια διαλεκτική, τελεολογική αντίληψη για την ισορροπία στην φύση και την κοινωνία. Με αυτές τις διαλεκτικές σχέσεις γίνεται ο προπομπός της υπέρβασης της αντιδιαλεκτικής, μεταφυσικής μεθόδου και της διαμόρφωσης μιας έστω και ιδεαλιστικής διαλεκτικής, τελεολογικής αντίληψης που πρόκειται να γονιμοποιηθεί στη συνέχεια στη σκέψη των Fichte, Schelling και Hegel.

Ίσως θα έπρεπε να αναφερθούμε και στο *Opus postumum* του Kant, τα χειρόγραφα του που εκδόθηκαν για πρώτη φορά στα 1884 και σε πληρέστερη μορφή στα 1938, στα οποία βρίσκεται καταγραμμένη η τελική διατύπωση της φυσικής φιλοσοφίας του Καντ. Στις σημειώσεις αυτές του Καντ γίνεται ένα πέρασμα από τις μεταφυσικές αρχές της φυσικής επιστήμης στην ίδια τη Φυσική. Αυτό εξηγείται από μια νέα προσέγγιση της έννοιας της ύλης, και μιας νέας μεθόδου φιλοσοφικής θεμελίωσης της φυσικής επιστήμης. Υπάρχουν εδώ στοιχεία αρκετά για να ανατρέψουν την διαδεδομένη άποψη ότι ο Καντ δεν υπήρξε παρά ο μεταθεωρητικός της φυσικής του Νεύτωνα ή της κλασσικής φυσικής επιστήμης που ήταν προσανατολισμένη στο πρότυπο της Μηχανικής του Νεύτωνα².

II. Ο J. G. Fichte (1762-1814) υπήρξε άλλος ένας βασικός εκπρόσωπος της Κλασσικής γερμανικής φιλοσοφίας. Δημιουργός της *Wissenschaftslehre* (από το 1794, σε 10 παραλλαγές), μιας θεωρίας υποκειμενικού ιδεαλισμού που επιχειρήσε να κατανοήσει την συνολική πραγματικότητα ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης. Επηρεασμένος από το πνεύμα της Γαλλικής επανάστασης, θεωρεί ότι η φιλοσοφία του ολόκληρώνει την Καντιανή υπερβατολογική φιλοσοφία, αφού εξαλείφει το πρόβλημα των «πραγμάτων καθ' εαυτών» (*Dinge an sich*). Το φιλοσοφικό του σύστημα γεννήθηκε από το πολιτικό κίνητρο της θεμελίωσης της ικανότητας του λαού να αυτοκαθορίζεται και να διατυπώνει τους νόμους για τον εαυτό του, εν όψει των προοδευτικών αποτελεσμάτων της Γαλλικής επανάστασης, την οποία την θεωρεί ως μια νέα αρχή της Ιστορίας, με την επικράτηση της ελευθερίας και της ισότητας. Χαρακτηρίζει ο ίδιος το σύστημά του ως «Σύστημα της ελευθερίας», που έχει ως αφετηρία όχι το άτομο αλλά την ιδέα της ανθρωπότητας (που εκφράζεται με την φιλοσοφική κατηγορία του Εγώ («Ich»)).

Ολόκληρο το έργο του το διατρέχει ένα πρωτόγνωρο πάθος σχετικά με την ικανότητα της ανθρωπότητας για ενεργό αυτοπροσδιορισμό και

1. *Kleine philosophische Schriften*, σελ. 222.

2. Βλ. σχετικά: Gerold Prauss, *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, Köln 1973, σελ. 175, 192.

αλλαγή καθώς και για κυριαρχία του περιβάλλοντος κόσμου. Σε μια ομιλία του που έχει προγραμματικό χαρακτήρα για ολόκληρο το έργο του, με τον τίτλο «Über die Würde des Menschen» (1794), τονίζει ο Fichte την πεποίθησή του ότι: Ο άνθρωπος, και μόνο αυτός, δίνει κανονικότητα, τάξη και αρμονία στον κόσμο. Η προϊούσα κουλτούρα του ωδήγησε στην καλλιέργεια του σύμπαντος. Έτσι ο άνθρωπος διατάζει την γυμνή ύλη να οργανωθεί κατά το ιδανικό του.

Αυτή η άποψη για τον προορισμό του ανθρώπου διατρέχει όλο το έργο του και είναι χαρακτηριστική του αισιόδοξου πνεύματος που διακατέχει την ανερχόμενη αστική τάξη της εποχής του, η οποία πιστεύει ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει και να κυριαρχήσει στην φύση, στην κοινωνία και στον εαυτό του. Αυτή η κυριαρχία μπορεί, κατά τον Fichte, να επιτευχθεί με την γνώση της ολότητας της δράσης της ανθρωπότητας, που έχει φτάσει στην αυτογνωσία της.

Με αυτήν την έννοια για τον Fichte η γνώση σημαίνει ελευθερία και η ενότητα τους απαρτίζει το αληθινό Είναι. Αυτό είναι το πνεύμα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού που δηλώνει ότι «Το Είναι είναι γνώση» (Τομ. 2, 35). Η Διδασκαλία του Fichte για την επιστήμη είναι υπερβατολογική, δηλαδή όχι μια γνώση για την πραγματικότητα αλλά μια γνώση της γνώσης για την πραγματικότητα.

Ο Fichte αίρει κάθε τι το πραγματικό σε γνώση, γιατί στόχος του ήταν η διατύπωση μιας φιλοσοφίας της ελευθερίας. Θέλει να δείξει ότι η δραστηριότητα του υποκειμένου, η ελευθερη δραστηριότητα του ανθρώπου, είναι το μόνο πραγματικό και δημιουργικό που υπάρχει. Η έννοια του υποκειμένου αναφέρεται όχι στον μεμονωμένο άνθρωπο, τον εμπειρικό άτομο, αλλά στο ανθρώπινο Γένος γενικά. Η άποψη του είναι ότι ο άνθρωπος ως άτομο μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μέσα στην κοινωνία. Με την απολυτότητα του Εγώ εμφανίζεται, κατά τον Fichte, ο απόλυτος προσδιορισμός του ανθρώπου, η πραγμάτωσή του ως μέλους μιας τέλει κοινωνίας μέσα στην φύση. Στην παραγωγικότητα του Εγώ συνοψίζει ο Fichte την ουσία του ανθρώπου, την ύπαρξή του μέσω της εργασίας. Ο άνθρωπος δεν είναι απλώς μια νόηση που παρατηρεί, έχει και μια δυνατότητα για πρακτική δράση. «Όχι μόνο βάζει την απαραίτητη τάξη που αυτός ελεύθερα διάλεξε, αφού εκεί όπου εισέρχεται ο άνθρωπος ξυπνάει η φύση, μόλις τον δει ετοιμάζεται να λάβει από αυτόν τη νέα ομορφότερη δημιουργία. Ήδη το σώμα του είναι το αποπνευματωμένο, ό,τι μπορούσε να σχηματιστεί από την ύλη που το περιέβαλε. Στην ατμόσφαιρά του γίνεται ο αέρας πιο ελαφρύς, το κλίμα πιο μαγικό και η φύση χαίρεται από την προσδοκία να μετατραπεί από αυτόν σε έναν τόπο κατοικίας, μιά φροντίδα ζωντανών όντων». «Ο άνθρωπος-λέει η αποφασιστική φράση που ακολουθεί-διατάζει τη γυ-

μνή ύλη να οργανωθεί σύμφωνα με το ιδανικό του και να του προσφέρει το υλικό που χρειάζεται»¹.

Πάντως ο Fichte δεν διαλύει τον κόσμο σε μια πνευματική αρχή, απλώς εκφράζει με τον τρόπο του την κυρίαρχη σκέψη του Διαφωτισμού ότι η ελευθερία μπορεί να κατακτηθεί και ο προορισμός του ανθρώπου μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο μέσα από αυτή την αυτοσυνείδηση του ανθρώπου. Ο Fichte εννοεί την Διδασκαλία του για την επιστήμη με την παραπάνω σημασία ως Φιλοσοφία της ελευθερίας. Η ελευθερία δεν θα πρέπει να περιορίζεται ούτε απο τη φύση. Αντιμετωπίζει το γεγονός της φύσης θετικά, από τη σκοπιά του ανθρώπου. Όλη η φιλοσοφία στοχεύει στην απάντηση της «έσχατης, ύψιστης ερώτησης: Ποιός μείναι ο προορισμός του ανθρώπου γενικά και με ποιά μέσα μπορεί να τον φτάσει με τον πιό σύγουρο τρόπο;»².

Με την Διδασκαλία του για επιστήμη ήθελε ο Fichte να σχεδιάσει αυτό το σύστημα της νόησης. Η διδασκαλία του αποτελεί την προϋπόθεση για την δημιουργία της κοινωνικής ελευθερίας του ανθρώπου. Ο άνθρωπος μπορεί να πετύχει αυτονομία με τη γνώση του και γνώση σημαίνει «αυτοθέσμιση»³. Η πλήρης γνώση δημιουργεί για τον Fichte ταυτόχρονα και μια απόλυτα λογική πραγματικότητα. Αυτή η άποψη αποτελεί έκφραση της απαίτησής της νόησης να δημιουργεί τις συνθήκες για τη λογική κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση και την κοινωνία. Αυτή η λογική κυριαρχία μπορεί να θεμελιωθεί ανεμπόδιστα με την διάλυση της πραγματικότητας σε γνώση. Το υπερβατολογικό σημείο ήταν η μόνη δυνατή μορφή στην οποία μπορούσε μεθοδολογικά να πραγματοποιηθεί η δυνατότητα μιας απεριόριστης αυτονομίας του ανθρώπου στη βάση της τέλει γνώσης. Γι' αυτό η φύση δεν αποτελεί αντικείμενο της Διδασκαλίας για την επιστήμη. Η φύση υπάρχει μόνο χάριν της γνωρίζουσας και πράττουσας δραστηριότητας του ανθρώπου. Έτσι η απεραντοσύνη της φύσης διαλύεται μέσα στη δύναμη του ηθικού νόμου⁴. (Τρίτο μάθημα για τον προορισμό του επιστήμονα).

Παρά την αποθέωση της δύναμης της νόησης καθοριστική πάντως παραμένει και η έννοια της πράξης. Η πρώτη, απόλυτη βέβαιη αρχή τη Wissenschaftslehre δεν είναι η απλή σκέψη αλλά η πρακτική δραστηριότητα. Πράττοντας παρατηρώ τον εαυτό μου. Επειδή το Εγώ δρά, όχι αυθαίρετα, αλλά μέσω της φύσης του, οι νόμοι της δράσης του αποτελούν ταυτόχρονα αντικείμενο της γνώσης και καθορίζουν τον συστηματικό του χαρακτήρα.

1. Fichte, Werke, τομ. 1, σελ. 413.

2. Fichte, Werke, τομ. 6, σελ. 294.

3. Fichte, Werke, τομ. 4, σελ. 56.

4. Fichte, Werke, τομ. 6, σελ. 322.

Αυτήν την βασική σκέψη την αναπτύσσει ο ο Fichte σε τρία αιτήματα, που καθορίζουν την θέση του Εγώ, του Μη-Εγώ και μέσα απο τις λογικές αρχές της ταυτότητας και της άρνησης αναλύεται η διαλεκτική ενότητα Υποκειμένου και Αντικειμένου, που συλλαμβάνεται ως διαδικασία και δραστηριότητα. Ο Fichte δέχεται δύο τρόπους πραγματοποίησης του Εγώ, έναν πρακτικό και έναν θεωρητικό και ανάλογα χωρίζει την Θεωρία του για την επιστήμη σε μια πρακτική (Ηθική) και μια θεωρητική (Γνωσιοθεωρία) και επιχειρεί να κατανοήσει την διαλεκτική Υποκειμένου και Αντικειμένου και να αναλύσει την περιπλοκότητα της αλληλεπίδρασης τους κατά την διαδικασία οικειοποίησης της φύσης απο τον άνθρωπο.

Ο Fichte εκφράζει αρκετά καθαρά την σχέση της «κακοποίησης της φύσης» (κατά την έκφραση του Schelling) με την ιστορική δραστηριότητα του ανθρώπου: «Τα πάντα είναι γνώση» («Alles Sein ist Wissen»). Το θεμέλιο του σύμπαντος δεν είναι κάτι το μη-πνευματικό, του οποίου η σύνδεση με το πνεύμα δεν θα ήταν νοητή, αλλά πνεύμα. Κανένας θάνατος καμιά απόλυτη ύλη, παρά παντού ζωή, πνεύμα, νόηση. Ένα πνευματικό βασίλειο, τίποτε άλλο απολύτως. Κάθε γνώση πάλι, αν είναι μόνο γνώση αποτελεί Είναι. (Απόλυτη πραγματικότητα και αντικειμενικότητα)¹. 2, σελ. 35).

Αυτές οι φράσεις δείχνουν προς τον συνεχιστή της φιλοσοφίας του. Ο Schelling πρόκειται στη συνέχεια να απελευθερώσει την θεωρία του Fichte από τον υποκειμενικό, ιδεαλιστικό της χαρακτήρα, οδηγώντας την άποψη του Fichte ότι «κάθε τι το πραγματικό είναι γνώση» στην δική του ρήση, σύμφωνα με την οποία: «κάθε τι το πραγματικό βρίσκεται σε μια εξελικτική διαδικασία, απο το ασυνείδητο προς το συνειδητό». Έτσι ο Schelling αποκαθιστά τη φύση στα δικαιώματά της, όπως και ο ίδιος με τη σειρά του καταλήγει σε μια «κακοποίηση» της κοινωνίας, αν θάθελε κανείς να χρησιμοποιήσει την δική του διατύπωση για τον Fichte. Δεν είναι τυχαίο ίσως ότι ο Schelling σε αντίθεση προς τους Fichte και Kant και Hegel δεν ανέπτυξε κανενός είδους πολιτική φιλοσοφία.

Πάντως μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι στο έργο του Fichte βρίσκει την πιο ακριβή, μεθοδολογικά συνεπή και αισιόδοξη φιλοσοφική της διατύπωση, η απαίτηση της προοδευτικής αστικής τάξης για μια ορθολογική διαμόρφωση της φύσης και της κοινωνίας. Με την φιλοσοφία του ο Fichte στόχευε στην επαναστατικοποίηση του ανθρώπου. Αυτή την έβλεπε ως προϋπόθεση για τη ικανοποίηση της απαίτησης για μια ορθολογική μεταμόρφωση της φύσης και της κοινωνίας. Για να πετύχει το σκοπό αυτό ο Fichte εισάγει την αντικειμενική πραγματικότητα μέσα στο υποκείμενο

1. Fichte, Werke, Τομ. 2, σελ. 35.

και παρατηρεί την ύπαρξή της που δεν την αμφισβητεί, ενώ την επιστημονική της διείσδυση την αφήνει στις επι μέρους ειδικές επιστήμες, ιδιαίτερα τις φυσικές επιστήμες, πάντοτε βέβαια απο την σκοπιά του ανθρώπου.

Η απαίτηση του Fichte για απόλυτη αυτονομία του υποκειμένου σημαίνει αναγκαστικά «την απόλυτη αυτοτέλεια, την απουσία κάθε προσδιορισμού απο οτιδήποτε άλλο έξω απο το Εγώ. Ο υλικός προσδιορισμός της βούλησης απο το νόμο, σε τελευταία ανάλυση, προέρχεται απο εμάς τους ίδιους και κάθε ετερονομία, δανεισμός της βάσης του προσδιορισμού μας απο κάτι έξω απο εμάς, είναι ακριβώς αντίθετη προς το νόμο»¹.

Με αυτό τον τρόπο ο Fichte συνεχίζει με αποφασιστικό τρόπο την σκέψη για τον άνθρωπο ως δημιουργό της ύπαρξής του. Όμως την ίδια στιγμή εγκαταλείπει την ρεαλιστική τάση της φιλοσοφίας του Kant, ιδιαίτερα την συνεχή σύνδεσή της με τις επι μέρους επιστήμες. Η προσπάθεια του Kant, για την σύνδεση φιλοσοφίας και εμπειρίας και για φιλοσοφική επεξεργασία των αποτελεσμάτων των επιστημών, δεν τον απασχολεί πιά. Ο ίδιος βλέπει την φιλοσοφία του Kant ως μιαν απλή «προπαιδευτική», την οποία επιχειρεί, με την Διδασκαλία του για την επιστήμη, να τη μετατρέψει σε ένα «σύστημα της νόησης». Πρόκειται για ένα τολμηρό εγχείρημα «επελευθέρωσης της ανθρωπότητας απο τον τρόπο του αντικειμενικού κόσμου», όπως παρατηρεί ο Schelling².

Αναμφίβολα το έργο του Fichte έδωσε πολλαπλά ερεθίσματα στη σκέψη των Schelling και Hegel τόσο με τις λύσεις που αυτός έδωσε σε κάποια φιλοσοφικά θέματα, που πήγαιναν πιά μακριά απο τον Kant, όσο και με τις υπερβολές του υποκειμενικού ιδεαλισμού του, που ωδήγησαν αναγκαστικά τους συνεχιστές του στα σχεδιάσματα του δικού τους αντικειμενικού ιδεαλισμού, που στόχευαν στην υπέρβαση των αδυναμιών της δικής του φιλοσοφίας.

III. Ο Schelling, Friedrich Wilhelm (1775-1854) κατέχει μαζί με τον Fichte και τον Hegel μια ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της ανάπτυξης της Κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας και συντελεί με το έργο του στο πέρας προς τον Ρωμαντισμό. Θεωρείται συνεχιστής του έργου των Kant και Fichte και διατυπώνει, σε αντιπαράθεση προς το έργο τους, την δική του θεωρησιακή φιλοσοφία της φύσης, στην οποία προσπαθεί να πετύχει την συνένωση των αντιθέσεων Υποκειμένου και Αντικειμένου, πραγματικού και ιδεατού, φύσης και πνεύματος, στην έννοια του Απόλυτου, που α-

1. Fichte, Werke, Τομ. 4, σελ. 56.

2. Schelling, Werke Τομ. 12, σελ. 156.

ποτελεί την ταυτότητα Ιδεατού και Πραγματικού. Επιχείρησε να εξετάσει «ολόκληρη την πραγματικότητα: τη φύση, την ιστορία, την τέχνη» ως μια διαλεκτική διαδικασία. Τελικά δεν κατάφερε να μετατρέψει την σκέψη της ταυτότητας Υποκειμένου-Αντικειμένου σε ένα μεθοδολογικό εργαλείο για τη φιλοσοφική του σκέψη και την έκθεσή της. Ο Schelling έδωσε στον Hegel την αρχή της φιλοσοφίας του, την πραγματικά γόνιμη σκέψη της ενότητας του ανθρώπου και της φύσης, την οποία στη συνέχεια ο Hegel την ανέπτυξε με μεθοδικό και συστηματικό τρόπο.

Ο Schelling θεωρείται ως ο κατεξοχήν θεωρητικός της διαλεκτικής της φύσης στην Κλασική Γερμανική φιλοσοφία. Έστω και με ιδεαλιστικό, θεωρησιακό τρόπο, επιχείρησε να γενικεύσει τα επιτεύγματα της Φυσικής, της Χημείας, της Βιολογίας και της Γεωλογίας της εποχής του με τρόπο που ενίσχυε, με εμπειρικά στοιχεία, την άποψη της ανεπάρκειας του μεταφυσικού κοσμοείδωλου. Ο Schelling βλέπει την φύση ως μια δυναμική διαδικασία στην οποία περικλείεται και η εξέλιξη της ανόργανης ύλης. (Θα πρέπει να θυμίσουμε ίσως ότι το έργο του Δαρβίνου για την καταγωγή των ειδών δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του Schelling, στα 1859).

Πολλή γόνιμη αποδείχτηκε η σκέψη του Schelling για την εσωτερική ενότητα της φύσης, η οποία εκμηδένισε την αντίθεση ανάμεσα στο ανόργανο/μηχανικό και το οργανικό. Αναζήτησε την διαλεκτική σχέση αναγκαιότητας και τυχαίου, μέρους και όλου, εσωτερικού και εξωτερικού και ετόνισε την άποψη ότι όλα τα φαινόμενα της ζωής αποτελούν ένα σύστημα. Τα δημιουργήματα της φύσης θεωρούνται από τον Schelling ως σημεία της ατέλειωτης δημιουργικότητας/παραγωγικότητας της φύσης. Κατά την πρώτη περίοδο της φυσικής του φιλοσοφίας (1797-1800) ερευνά τον τρόπο με τον οποίο η φύση, ως η 'ασυνείδητη αυτοσυνείδηση, ένα είδος «απολιθωμένο Πνεύμα» (erstarrte Intelligenz) εξελίχθηκε στην συνείδηση του εαυτού της, δηλαδή στον άνθρωπο¹. Πίστευε ότι μπορεί να ανπτύξει την φιλοσοφία του για τη φύση στα πλαίσια του υποκειμενικού ιδεαλισμού του Fichte με τον οποίο βρίσκεται σε γόνιμο φιλοσοφικό διάλογο και αντιπαράθεση. Πολλοί βλέπουν την γένεση της «Φιλοσοφίας της ταυτότητας» του Schelling ως αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης του με την Διδασκαλία για την επιστήμη του Fichte.

Η φιλοσοφία για τη φύση δεν θα παρέμενε πάντως ένα μέρος της φιλοσοφίας, αλλά θα αποτελούσε την αναίρεση της υπερβατολογικής φιλοσοφίας, αν επρόκειτο να ισχύσει η ταυτότητα Υποκειμένου - Αντικειμένου ως αντικειμενική αρχή και όχι απλώς ως νόμος του υποκειμένου. Όμως ο Schelling δεν προσπάθησε να παρουσιάσει την πραγματικότητα ως υλοποι-

1. Schelling, Werke, Τομ. 4, σελ. 77.

ηση αυτής της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου, όπως κάνει αργότερα ο Hegel. Το έργο του Schelling που προχωράει προς την κατεύθυνση του Hegel είναι το «Darstellung meines Systems der Philosophie» (1801), το οποίο δεν είναι τυχαίο ότι σταματάει στο πέρασμα από τη φιλοσοφία της φύσης στην Φιλοσοφία της ιστορίας.

Ο Schelling στην προσπάθειά του να κατορθώσει το πέρασμα από τον υποκειμενικό ιδεαλισμό, της φιλοσοφίας του Fichte, στον δικό του αντικειμενικό ιδεαλισμό, κατάφερε να διατυπώσει μερικές βασικές θέσεις μιας διαλεκτικής φιλοσοφίας για τη φύση, οι οποίες λόγω της εσωτερικής τους συνέπειας, τον ωδήγησαν σε κάποιες διαλεκτικές-πανθειστικές τάσεις.

Η αυτοτελής - ανεξάρτητα από τον διάλογο /αντιπαράθεση του με το Fichte - συνεισφορά του Schelling στην διαλεκτική σκέψη της κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας αρχίζει με το έργο του: «Ideen zu einer Philosophie der Natur» (1797) και φτάνει μέχρι τα έργα του: «Von der Weltseele, eine Hypothese der höheren Physik zur Erklärung des allgemeinen Organismus» (1798/99) και το έργο: «Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie» (1799) και το «System des Transzendenten Idealismus» (1800). Αυτά τα έργα περιλαμβάνουν αυτό που ο Marx ονομάζει «σωστή νεανική σκέψη» του Schelling και με την οποία πιστεύει ότι επιχειρήθηκε η φιλοσοφική διατύπωση της διαλεκτικής στην εξελικτική διαδικασία της φύσης και η ενότητα του ανθρώπου με τη φύση¹.

Υπάρχουν και κάποια άλλα έργα στα οποία ενυπάρχει η ιδέα μιας Φιλοσοφίας της φύσης. Αυτό συμβαίνει στα έργα: «Über das Verhältnis des Realen und Idealen in der Natur» (1806) και: «Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten fichteschen Lehre» (1806). Η σειρά των έργων του αποτελεί μια βαθμιαία υπέρβαση της διδασκαλίας του Fichte και του Kant. Στην θεωρία του Fichte η φύση εμφανίζεται ως το Μή-εγώ και μετατρέπεται σε ένα φάντασμα. Η φύση αποτελεί απλή άρνηση του Εγώ και ως τέτοια στερείται κάθε πραγματικότητας. Ο Schelling επιχειρεί να άρει αυτές τις αδυναμίες του Fichte και να δώσει στη φύση μιαν αυτόνομη θέση στο σύστημα της φιλοσοφίας. Για το σκοπό αυτό αναπτύσσει την δική του Φιλοσοφία της φύσης, στην οποία η φύση κατέχει μια σημασία για τον εαυτό της, χωρίς τους περιορισμούς του υποκειμενικού ιδεαλισμού του Fichte.

Ο Schelling επιχειρεί να κάνει τη φύση αντικείμενο μιας ειδικής επιστήμης και να αξιοποιήσει τις επιτυχίες των φυσικών επιστημών της εποχής του και να τις εισαγάγει στο σύστημα της φιλοσοφίας. Αντικαθιστά το ιδιαίτερο Εγώ του Fichte με ένα γενικό και απόλυτο Εγώ, που συμπε-

1. M.E.W., Τομ. 27, σελ. 420.

ριλαμβάνει και την φύση. Με αυτήν την διόρθωση της διδασκαλίας του Fichte πραγματοποιεί ο Schelling το πέρασμα από τον υποκειμενικό στον αντικειμενικό ιδεαλισμό, στα πλαίσια της Κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας. Ο Schelling ξαναφέρει τη φύση στο κέντρο του φιλοσοφικού αναλογισμού και εννοεί τη φύση όχι μόνο ως απλό προϊόν (*natura naturata*) αλλά τη φύση ως δημιουργό (*natura naturans*) και την ανάγει σε «υποκείμενο» της θεωρίας του. Η φύση ως Υποκείμενο, ως δημιουργός δεν αποτελεί για τον Schelling παρά την διαρκή αντικειμενοποίηση του άπειρου θεϊκού Υποκειμένου. Η φύση είναι «ολόκληρο το θείο Ον, όμως μέσα στο πραγματικό. Το λογικό ον θα πρέπει να εκφράσει την εικόνα της ίδιας της θείας φύσης, όπως είναι καθεαυτήν, μέσα στο Ιδανικό. Καθήκον της φιλοσοφίας είναι να κατανοήσει «την γέννηση των πραγμάτων από τον Θεό ή το Απόλυτο και την έννοια με την οποία η φύση αποτελεί ολόκληρη την πραγματική πλευρά στην αιώνια πράξη της αντικειμενοποίησης του Υποκειμένου. Με αυτήν την έννοια η φιλοσοφία της φύσης γίνεται η πρώτη και αναγκαία πλευρά της φιλοσοφίας»¹.

Η Φύση είναι για τον Schelling όχι κάτι το νεκρό και ακίνητο, αλλά ζωντανό και σε κίνηση. Στη Φύση του κρύβεται ζωή, ανησυχία όχι εξωγενής αλλά έμφυτη (*immanent*). Για να παρουσιάσει την έννοια της φύσης ο Schelling φέρνει συχνά την εικόνα του οργανισμού. Ο οργανισμός είναι «η εικόνα/μορφή του Σύμπαντος» «έκφραση του Απόλυτου»². Στην φύση δεν υπάρχει «καμιά καθαρή σωματικότητα», αλλά «ψυχή συμβολικά μεταμορφωμένη σε σώμα»³. Όσο ιδεαλιστική και να φαίνεται η αντίληψη του Schelling για την φύση, προετοιμάζει μια συνειδητή διαλεκτική αντιμετώπιση της με την πεποίθηση του ότι η φύση βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή, κίνηση και αντιθετικότητα. Δεν είναι κάτι το έτοιμο αλλά κάτι που συνεχώς γίνεται και δημιουργεί κάτι το διαφορετικό. Στη φύση όλα είναι σε εξέλιξη και σε μια διαδικασία, λόγω του αντιθετικού τους χαρακτήρα. Ο Schelling συλλαμβάνει την μηχανιστική και τελεολογική/οργανική αναγκαιότητα ως δύο βαθμίδες της φύσης και αντιμετωπίζει τη φύση ως μια «διαδοχή βαθμίδων της ζωής»: «Η φιλοσοφία θα πρέπει να υποθέσει ότι υπάρχει μια ακολουθία βαθμίδων ζωής στη φύση. Ακόμη και στην απλή οργανωμένη ύλη υπάρχει ζωή, μόνο πρόκειται για μια ζωή που έχει περιορισμένο χαρακτήρα»⁴. (Ανόργανη και οργανική φύση είναι δύο βαθμίδες της ενιαίας ύλης και η ελέλιξή τους φτάνει μέχρι το κατώφλι του ανθρώπου και την ικανότητά του για σκέψη. «Αποτελεί μια παλιά τρέλλα, η

1. Schelling, Werke, τομ. 5, σελ. 324.

2. Schelling, Werke, Τομ. 5, σελ. 340.

3. Schelling, Werke, Τομ. 5, σελ. 325.

4. Schelling, Werke, Τομ. 2, σελ. 46.

άποψη ότι είναι ανεξήγητη η οργάνωση και ζωή βάσει φυσικών αρχών ... ο Μηχανισμός είναι πιά πολύ το αρνητικό του Οργανισμού ... με τρόπο ώστε μια και η αυτή αρχή συνδέει την ανόργανη και την οργανική φύση»¹. Αυτά («τα πρωτεία της φύσης») που επανέρχεται πάντα με νέα μορφή σε άπειρα φαινόμενα, την χαρακτηρίζει ως «παγκόσμια ψυχή».

Στα έργα του με περιεχόμενο φυσικής φιλοσοφίας ο Schelling διατυπώνει την σκέψη της ελευθερίας τονίζοντας την επιδιωκόμενη ενότητα του ανθρώπου με την φύση. Αυτή αποτελεί, κατά τη γνώμη του, το βασικό καθήκον για τη φιλοσοφία. Το θέμα της φιλοσοφίας του Fichte για κυριαρχία του Υποκειμένου πάνω στο Αντικείμενο, σε όλες τις μορφές εκδήλωσης του, στον Schelling απλώνεται στο αίτημα και την ιδέα της αρμονίας του ανθρώπου με τη φύση. Αίτημα που ξανάγινε επίκαιρο στις μέρες μας. Ο Schelling δεν δέχεται τον χωρισμό του ανθρώπου από τη φύση. Επιδιώκει την ισορροπία ανάμεσα στον άνθρωπο και την φύση, ζητά να αρθεί «κάθε χωρισμός ανθρώπου και κόσμου και να ξαναδεί ο άνθρωπος τον εαυτό του σε αρμονία με το Σύμπαν»².

Ο κόσμος της φύσης και ο κόσμος του πνεύματος αποτελούν δύο βαθμίδες της συνείδησης, απόλυτα παράλληλες, που διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στους βαθμούς συνειδητότητας. Η φύση χαρακτηρίζεται ως το «ορατό πνεύμα», το πνεύμα ως «η αδιόρατη φύση»³. Ο παραλληλισμός των φαινομένων της συνείδησης και της φύσης γεφυρώνεται με την ιδέα ενός απόλυτου πνεύματος, μια Νόηση/Intelligencez, που βρίσκεται πάνω από τους νόμους της φύσης και τις μορφές της ανθρώπινης συνείδησης. Έτσι το Αντικείμενο (φύση) και το Υποκειμενικό (Intelligenz) γίνονται ταυτόσημα στην ενότητα του απόλυτου πνεύματος. Το απόλυτο για τον Schelling ορίζεται ως νόηση, η οποία αποτελεί την απόλυτη έλλειψη διαφοράς υποκειμενικού και αντικειμενικού. (Indifferenz)⁴.

Ενώ ο Fichte έλεγε ότι το Εγώ γεννάει αναγκαία την εποπτεία της φύσης ο Schelling τονίζει ότι θα πρέπει επίσης να καταδειχθεί ότι «το ιδεατό πηγάζει με την σειρά του από το πραγματικό και πρέπει να εξηγηθεί από αυτό»⁵. Η Φιλοσοφία της φύσης δίνει με αυτόν τον τρόπο «την φυσικαλιστική εξήγηση του ιδεαλισμού», επειδή η φύση «ήδη από μακριά έχει την τάση να φτάσει σ'αυτό το ύψος που έχει φτάσει με την νόηση»⁶. Αυτή

1. Schelling, Werke, Τομ. 2, σελ. 348.

2. Schelling, Werke, Τομ. 2, σελ. 14.

3. Schelling, Werke, Τομ. 2, σελ. 56.

4. Schelling, Werke, Τομ. 4, σελ. 114.

5. Schelling, Werke, Τομ. 3, σελ. 272.

6. Schelling, Werke, Τομ. 4, σελ. 76.

η σκέψη του παραλληλισμού ιδεατού και πραγματικού επιπέδου οδηγεί το Schelling πέρα από το σύστημα του Fichte προς ένα νέο σύστημα μιας απόλυτης, αντικειμενικής ταυτότητας.

Η ανατροπή του υπερβατολογικού αφετηριακού σημείου του Fichte τον οδηγεί στην παρουσίαση της συνολικής διαδικασίας εξέλιξης της φύσης που κατέληξε μέσα από μίαν μεταβολή της φυσικής κίνησης στην εμφάνιση και ανάπτυξη του ανθρώπου. Αυτή η ιδέα της ενότητας ανθρώπου και φύσης έπαιξε ένα σπουδαίο λόγο στην έξοδο από την Κλασσική Γερμανική φιλοσοφία και στην διαδικασία δημιουργίας της Μαρξιστικής φιλοσοφίας. Σε ένα γράμμα του προς τον Feuerbach ο Marx χαρακτηρίζει την φιλοσοφία της φύσης του Schelling ως προϊδέαση, μια θαυμάσια απεικόνιση/προϊδέσση, της δικής του αντίληψης¹. Ίσως δεν είναι τυχαία και η επίκληση σήμερα, στους ουτοπικούς σχεδιασμούς της κοινωνίας του μέλλοντος, της σκέψης του Schelling και του Hegel από τον ιδρυτή της κοινωνικής οικολογίας Murray Bookchin².

IV. Βέβαια δεν θάπρεπε να λησμονείται ότι κατά τα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε ένας νέος τύπος Φιλοσοφίας της φύσης, από φυσικούς επιστήμονες που φιλοσοφούσαν. Αυτή η Φιλοσοφία της φύσης, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως υλιστική φυσική φιλοσοφία, δεχόταν βέβαια την αυτονομία της φυσικής επιστήμης της εποχής της και αναγνώριζε την αρμοδιότητά της να απαντήσει το ερώτημα: «Τί είναι φύση;» επιχειρούσε όμως να γενικεύσει τα πορίσματα της επιστήμης και να τα θεωρητικοποιήσει σε ένα επιστημονικό κοσμοείδωλο. Τέτοια στάση απέναντι στις φυσικές επιστήμες συναντάμε π.χ. στο έργο του Buechner (1824-1899), του Haeckel (1819-1919), του Marx (1818-1883) ή του Ostwald (1853-1932). Ο Buechner π.χ. στις παραδόσεις του για την Θεωρία του Δαρβίνου τόνιζε την πεποίθησή του ότι η Φιλοσοφία της φύσης δεν θα πρέπει να επιχειρεί να ερευνά θέματα που υπερβαίνουν την εκάστοτε κεκτημένη γνώση των φυσικών επιστημών³.

Στα μέσα του 19ου αιώνα κυριαρχεί η ιδέα της εξέλιξης των ειδών, ιδιαίτερα στην Αγγλία, θεωρία που επηρέασε τις εργασίες των άγγλων θετικιστών και ωδήγησε σε μίαν απλουστευτική θεωρία για την εξέλιξη και σε έναν μηχανιστικό υλισμό.

1. M.E.W., τομ. 27, σελ. 420.

2. Βλ. σχετικά στα έργα του που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά «Ριζοσπαστικοποίηση της φύσης», Αθήνα 1985, Εκδ. Ελ. Τύπος, «Τι είναι κοινωνική Οικολογία», Αθήνα 1982, Εκδ. Βιβλιόπολις, «Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία», Αθήνα 1993, Εκδ. Εξάντας.

3. Buechner L., Sechs Vorlesungen über die Darwin'sche Theorie von der Verwandlung der Arten, Leipzig 1872, σελ. 400.

Την ίδια εποχή οι γερμανοί διανοητές, παρά την συνήθη ορθολογιστική και a priori μεθοδολογία ταξινόμησης των επιστημών, προσπαθούν να βρουν την εσωτερική σύνδεση των επιστημών, η οποία φθάνει στην ιδέα της διαλεκτικής ταξινόμησης τους, η οποία να εκφράζει την εσωτερική αναγκαιότητα των αντικειμένων τους, την εσωτερική λογική και νομοτέλεια των ίδιων των πραγμάτων. Έτσι φτάνουν στην ιδέα της διαλεκτικής κίνησης και εξέλιξης όχι στη φύση, αλλά του πνεύματος που δημιουργεί τη φύση και προϋποτίθεται σε αυτήν. Κάτω από το ιδεαλιστικό ένδυμα κρύβονταν η ιδέα της εξέλιξης και της γενικής σύνδεσης των επι μέρους τομέων της φύσης και αντίστοιχα των επιστημών. Τέτοιες ιδέες συναντάμε όχι μόνο στο έργο του Schelling: «Ιδέες για μια φιλοσοφία της φύσης» (1797) αλλά και στο έργο του Hegel: «Φιλοσοφική προπαιδευτική» και «Φιλοσοφία της φύσης» (1817) (Η φιλοσοφία της φύσης φέρει τους τίτλους Μηχανισμός, Χημισμός, Οργανισμός).

V. Όμως για να επιστρέψουμε στο κυρίως θέμα μας, στην Κλασική Γερμανική φιλοσοφία, το κεντρικό ενδιαφέρον των φιλοσόφων δεν περιοριζόταν στο ερώτημα για τη φύση και την ιδέα της εξέλιξης, που ήταν τότε κυρίαρχη, αλλά στρέφεται ταυτόχρονα και προς θέματα που σχετίζονται με την ανθρώπινη γνώση και ύπαρξη. Δηλαδή πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία η προσπάθεια για πνευματική και πρακτική οικειοποίηση της φύσης συνδέεται άρρηκτα με την απαίτηση των διαφωτιστών για ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ανθρώπου πνεύματος και μίαν οργάνωση της κοινωνίας πάνω στο γενικό ανθρώπινο συμφέρον και μια λογική ανθρώπινη κυριαρχία και διαμόρφωση των εξελικτικών τάσεων στην φύση και την κοινωνία, με τρόπο που να επιτρέπει την απελευθέρωση του ανθρώπου από την ένδεια και την πραγμάτωση της ανθρώπινης φύσης. Αυτό ήταν το ιδανικό του Διαφωτισμού, του οποίου κορύφωμα αποτελεί η Κλασική γερμανική φιλοσοφία.

Η γενική σκοποθεσία της πρώιμης αστικής προσπάθειας για χειραφέτηση συνδέεται με την αισιόδοξη αντίληψη για τις δυνατότητες της ανθρώπινης γνώσης για τη φύση και με την κριτική της θρησκείας και της ίδιας της ανθρώπινης νόησης. Είναι χαρακτηριστικός ο ενθουσιασμός για την έννοια της εξέλιξης και της ιστορικότητας που αποτελεί ιδεολογική θεωρητική έκφραση των τάσεων και των αναγκών της ευρωπαϊκής κοινωνίας της εποχής. Δεν είναι τυχαίο ότι μιλάνε την ίδια γλώσσα και τηρούν την ίδια στάση, σ' αυτό το θέμα, τόσο διαφορετικοί διανοητές όπως οι Kant: «Allgemeine Naturgeschichte» (1755), ο Hegel: «Phaenomenologie des Geistes» (1806), και ο Goethe: «Faust» (1808/32).

Είναι γεγονός πάντως ότι σε αυτήν την περίοδο δεν δημιουργήθηκε μια Φιλοσοφία της φύσης με σκοπό να θεμελιώσει κατά κάποιο τρόπο την

θεωρητική γνώση για τη φύση. Η έννοια της φύσης και ειδικότερα η φιλοσοφική αντίληψη για τη φύση χρησίμευε για την προώθηση των πιά διαφορετικών κοσμοθεωρητικών, ιδεολογικών και κοινωνικοπολιτικών απόψεων αυτής της μεταβατικής περιόδου. Σε σχέση προς την πολύ πιά πλατειά έννοια της φύσης της προηγούμενης, πρώιμης αστικής περιόδου (16ος 17ος αιώνας), που χρησίμευε στην φυσική εξήγηση και στην ανάπτυξη των ανθρώπινων ικανοτήτων, κατά τον 18ο αιώνα, η άποψη για τη φύση αποδεικνύεται φιλοσοφικά πιά περιεκτική και δεν ανήκει στη φιλοσοφία, την ιδεολογία και την κοσμοθεωρία της εποχής μόνο για λόγους συστηματικούς. Φύση και πνεύμα, άνθρωπος και νόηση, αντιμετωπίζοντας ως πραγματική ενότητα στο έργο του Goethe, του Kant, του Fichte, του Herder του Schelling, του Feuerbach και όχι μόνο με την έννοια της ιδεαλιστικής ταυτότητας, που συναντάμε στο σύστημα του αντικειμενικού ιδεαλισμού του Hegel. Η πνευματική αυτή στάση θυμίζει την αρχαιοελληνική θέση και ιδιαίτερα την άποψη της Στωικής φιλοσοφίας για την ενότητα φύσης και πνεύματος, που σήμαινε ότι η φύση δεν μπορεί να είναι άλογη και η νόηση ενάντια στη φύση.

Κατά την πρώιμη αστική περίοδο γίνεται μια διπλή ιδεολογική επίκληση, τόσο της φύσης όσο και της νόησης, που τελικά θεωρούνται ταυτόσημες, με τον ίδιο τρόπο που και ο άνθρωπος συλλαμβάνεται ως φυσικό και νοητικό όν. Η λογικότητα της φύσης σήμαινε π.χ. για τους Γάλλους υλιστές διαφωτιστές την αναγνώριση και την εκμετάλλευση των αντικειμενικών της νομοτελειών, ενώ για τους Γερμανούς κλασσικούς φιλοσόφους φυσικότητα της νόησης σήμαινε την ανάγκη για βαθειά ανάλυση και κριτική των ορίων της ανθρώπινης νόησης, συνδυασμένη με την εξήγηση και έκθεση των οικουμενικών δυνατοτήτων ανάπτυξης της και αξιοποίησης της στο χώρο των επιστημών και της οικειοποίησης της φύσης.

Στη συνέχεια η κατανόηση της αντικειμενικότητας και ιστορικότητας της φύσης, των νόμων της και των τάσεων της για ανάπτυξη/εξέλιξη επέτρεψαν στην κλασσική γερμανική φιλοσοφία να ορίσει τον άνθρωπο όχι μόνο ως απλό προϊόν της φυσικής εξέλιξης, ή ως απλό φυσικό όν, αλλά λόγω της κατανόησης της έννοιας της ιστορικής εξέλιξης να τον δει και ως ιστορικό και κοινωνικό όν, ως δημιουργήμα της ίδιας του της εργασίας, όπως το διαισθάνθηκε ο Hegel και το διατύπωσε ο Marx. Η κατανόηση ότι στην έννοια της ανθρώπινης φύσης συμπεριλαμβάνεται και η πλευρά όχι μόνο της θεωρητικής δραστηριότητας αλλά και της κοινωνικής εργασίας προέθετε μιαν διαλεκτική προσέγγιση όχι μόνο της φύσης και της φυσικότητας του ανθρώπου αλλά και ολόκληρης της ανθρώπινης ιστορίας και της κοινωνικής εξέλιξης, μέσα στην οποία εκδηλώνεται και η ανθρώπινη συνείδηση και γίνεται δυνατή η ανθρώπινη γνώση.

Παρά τον τονισμό της εξελικτικής-ιστορικής ενότητας της νόησης, του ανθρώπου και της φύσης, στην Κλασσική Γερμανική φιλοσοφία, από γνωσιοθεωρητική άποψη, τα πρωτεία δίνονται στη φύση έναντι του πνευματικού-νοητικού στοιχείου. Η ιδέα της εξέλιξης που διαπιστώνεται στο περίφημο έργο του Kant: «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels» (1755) δεν αναπτύσσεται παραπέρα στην «κριτική» του περιόδο, ενώ αντίθετα αξιοποιείται πλατειά στο έργο των Schelling και Herder και αποτελεί τον θεωρητικό πυρήνα της διαλεκτικής σκέψης του Hegel.

VI. Ο Hegel, Georg Wilhelm, Friedrich (1770-1831) δημιουργήσε, πάνω στα θεμέλια που έθεσαν οι Kant, Fichte, και Schelling, το δικό του σύστημα αντικειμενικού ιδεαλισμού, αφού επεξεργάστηκε τα πορίσματα της φιλοσοφίας και των επιστημών της εποχής του, με τρόπο που λόγω του πλούτου των γνώσεων, τον συστηματικό και διαλεκτικό τους χαρακτήρα εξακολουθεί να επιδρά μέχρι την εποχή μας. Πίστευε ότι η φιλοσοφία δεν μπορεί παρά να είναι ιδεαλιστική, αφού έχει το Γενικό ως αντικείμενο της και αυτό είναι ιδεατό. Ανέπτυξε την ιδέα ότι ο φυσικός και ο ιστορικός κόσμος διαπερνάται από μια πνευματική αρχή, την Απόλυτη Ιδέα, το Παγκόσμιο πνεύμα (Weltgeist), το οποίο εμφανίζεται στη φύση και στην κοινωνία, όπου «εξωτερικεύεται».

Κεντρική ιδέα του Φιλοσοφικού συστήματος του Hegel ήταν ότι ο πραγματικός, ο υλικός κόσμος είναι προϊόν της εξέλιξης της Απόλυτης Ιδέας. Η φύση είναι η Απόλυτη Ιδέα στην άλλη της μορφή. Το γίγνεσθαι της φύσης είναι η ελέλιξη, το γίγνεσθαι του πνεύματος. Η φύση αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα με βαθμίδες, οι οποίες προκύπτουν η μία από την άλλη. Η φύση είναι η διαδικασία μιας εξέλιξης, η πορεία αναδίπλωσης του πνεύματος ή της Ιδέας. Το πνεύμα προχωράει από το χαμηλότερο στο υψηλότερο. Το ίδιο ισχύει για την διαβάθμιση των επιστημών: Μηχανισμός, Χημισμός, Οργανισμός.

Για τον Hegel η ιδέα της ατέρμονης διαδικασίας και εξέλιξης αποτελεί την μόνη μορφή ύπαρξης του απόλυτου Πνεύματος, όπως εκδηλώνεται στην Ιστορία της ανθρωπότητας, πράγμα που δεν συμβαίνει με την ιστορία της φύσης μέσα στο χρόνο, για την οποία αποκλείεται, κατά κάποιο τρόπο, κάθε εξέλιξη, διαφορετικά δεν θα εθεωρείτο η φύση ως η εξωτερική πλευρά του πνεύματος που έχει βγει από τον εαυτό του. «Η φύση όπως και οι αλλαγές της είναι ως εκ τούτου απλές επαναλήψεις, η κίνησή της μόνο ένας κύκλος»¹. Αυτό για το οποίο ενδιαφερόταν ο Hegel

1. Hegel G.W.F., Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, том. 1, Leipzig 1971, σελ. 123.

ήταν η διαλεκτική εξήγηση του πνεύματος και του ανθρώπου, της Ιδέας, της οποίας η «φύση» απαιτούσε «να εξελίσσεται και μόνο μέσα από την εξέλιξη να συλλαμβάνει τον εαυτό της, να γίνεται αυτό που είναι»¹. Ο τρόπος αυτής της διαλεκτικής κίνησης και εξέλιξης του πνεύματος είναι «η εργασία, την οποία πραγματώνει το πνεύμα ως πραγματική ιστορία»².

Η μεγάλη προσφορά του Hegel στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης έγκειται στην προσπάθειά του να βρεί την εσωτερική συνοχή όλων των φαινομένων της φύσης, της κοινωνίας και του ανθρώπινου πνεύματος. Να συναγάγει την μία επιστήμη από την άλλη, μέσα από μια εσωτερική αναγκαιότητα. Αυτή η σκέψη της εσωτερικής λογικής και της εξέλιξης μέσα στην ίδια την επιστήμη, αποτελεί τον λογικό πυρήνα κάτω από τον ιδεαλιστικό μανδύα της θεωρίας του. Μέσα σε ένα σχήμα κατάφερε να υπογραμμίσει την εξέλιξη και των τριών περιοχών της ανθρώπινης γνώσης: τον φυσικό κόσμο, τον ιστορικό και τον πνευματικό κόσμο (Φύση, κοινωνία, ανθρώπινη σκέψη). Ο Hegel έδειξε για πρώτη φορά ότι ο φυσικός, ο κοινωνικός και ο πνευματικός κόσμος βρίσκονται σε διαρκή κίνηση, εξέλιξη και μετασχηματισμό. Αυτό το μοτίβο θα το συναντήσουμε στη συνέχεια στην μαρξιστική σκέψη, ενισχυμένο από την διαλεκτική αρχή του Διαλεκτικού υλισμού: Την πεποίθηση δηλαδή για την ενότητα του κόσμου, λόγω της υλικότητας του.

Μπορεί κανείς συνοπτικά να πεί ότι ο Hegel μετέφερε την φιλοσοφική σκέψη του Kant για την εξέλιξη, από την φύση στην ιστορία του πνεύματος και της ανθρωπότητας, και την ολοκλήρωσε. Παράλληλα ξεπέρασε την αφηρημένη και ανιστορική κριτική στην ανθρώπινη νόηση, με την δική του ολοκλήρωση της διαλεκτικής, έστω και με ένα αντικειμενικά ιδεαλιστικό τρόπο. Βέβαια η διαλεκτική νοείται ακόμη ως μια διαλεκτική της έννοιας ή καλύτερα ως διαλεκτική εξέλιξη του Πνεύματος, που θεωρείται ως η ενεργητική αυτοεκδήλωση, του αυτοαναπτυσσόμενου Πνεύματος.

Σε αυτήν την μονόπλευρη έννοια της δραστηριότητας και της εργασίας του ανθρώπου, που αντιμετώπιζε την γνώση και την σκέψη ως το βασικό γνώρισμα του ανθρώπου γενικά, αντιστοιχεί και μια ιδεαλιστικά αντεστραμμένη αντίληψη για τη φύση. Εδώ μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια στάση που χαρακτηρίζει ολόκληρη τη φιλοσοφία των Νεώτερων χρόνων, τόσο τους Γάλλους διαφωτιστές όσο και τους Άγγλους κριτικούς της ιδεολογίας (Bacon, Helvetius), οι οποίοι έβλεπαν και κατέκριναν την φεουδαρχική κοινωνική και οικονομική μορφή στην καθαρή της αρνητικότητα, που εμπόδιζε την «αληθινή γνώση» και την «καθαρή νόηση», και όχι

1. 'Ο.π. σελ. 109.

2. Hegel G.W.F., *Phänomenologie des Geistes*, Berlin 1964, σελ. 559.

γενικά ως το πραγματικό κοινωνικοιστορικό θεμέλιο της ίδιας της γνώσης. Έτσι λοιπόν για τον Hegel η φύση θεωρείται ως η αλλοιωτική, αλλοτριωμένη προϊστορία της αληθινής εξέλιξης του Πνεύματος και της ανθρώπινης Ιστορίας, ως βαθμιαία του απελευθέρωση από τους καταναγκασμούς της φύσης. Με αυτό τον τρόπο του φαινόταν η φύση βέβαια ως προϋπόθεση της κοινωνίας, αλλά δεν αποτελούσε παρά μια απλή στιγμή της διαδικασίας απελευθέρωσης του ανθρώπου από την εξάρτηση του από τη φύση¹.

Η υποτίμηση της φύσης είχε ως αποτέλεσμα την εξιδανίκευση του πνεύματος και την αναστροφή της σχέσης του υλικού και του ιδεατού κόσμου. Στα πλαίσια αυτής της ιδεολογικής αναστροφής η φιλοσοφική έννοια της φύσης γίνεται μονόπλευρη και ιδεαλιστική, όμως αντίθετα επι μέρους απόψεις του Hegel για θέματα φυσικής φιλοσοφίας παραμένουν κατά περίεργο τρόπο διαλεκτικές. Αυτό συμβαίνει γιατί χρησιμοποιεί την διαλεκτική του θεωρία και μέθοδο για την φιλοσοφική ανάλυση των εμπειρικών επιστημών και φτάνει συχνά σε μέχρι σήμερα έγκυρες απόψεις, όπως είναι η αντίληψή του για την ενότητα ύλης και κίνησης.

Παρόλο που η Φιλοσοφία του Hegel για τη φύση είναι πολλή αφηρημένη και θεωρησιακή, την διαπερνά η ιδέα της εξέλιξης και κατά κάποιο τρόπο συνεχίζει την βασική θέση του Ουμανισμού και του Διαφωτισμού όταν διατυπώνει σκέψης για τον εγκόσμιο χαρακτήρα της χειραφέτησης του ανθρώπου. «Ο άνθρωπος θα πρέπει να έχει φάγει από το δέντρο της γνώσης του καλού και του κακού, θα πρέπει να έχει περάσει μέσα από την εργασία και την δραστηριότητα του πνεύματος ώστε να γίνει αυτό που είναι, με την υπέρβαση αυτού του χωρισμού του από τη φύση»².

Πάντως για τον Hegel, παρά την θεωρησιακή του κατασκευή και την ιδεαλιστική αναστροφή της σχέσης πνεύματος και φύσης, τα δύο τελευταία δεν θεωρούνται χωρισμένα αλλά εξελικτικά ταυτόσημα αν και η φύση αντιμετωπίζεται κατά κάποιο τρόπο ως η προϊστορική, εξωτερική μορφή ύπαρξης του πνεύματος. Έτσι η φύση μετατρέπεται για τον Hegel ως «το Άλλο του Πνεύματος, κάτι σχετικό και με αυτόν τον τρόπο ως το αρνητικό, κάτι που έχει θεθεί»³.

Βέβαια με αυτόν τον τρόπο το πνεύμα αναδύεται από τη φύση, όμως αυτό δεν είναι ακόμη το πραγματικό του ιστορικό και ατομικό γίγνεσθαι, αλλά απλώς η αποδέσμευσή του από έναν τέτοιο φυσικό προσδιορισμό.

1. Βλ. σχετικά Stiehler, G., *Der Idealismus von Kant bis Hegel*, Berlin 1970, σελ. 109.

2. Hegel G.W.F., *System der Philosophie*, 2 Μέρος: *Die Naturphilosophie*. *Sämtliche Werke*, Tom. 9, Stuttgart 1942, σελ. 41.

3. Ό.π., σελ. 721.

Εδώ λανθάνει ένας υψηλός ουμανιστικός στόχος για την ανθρώπινη αυτοπραγμάτωση γενικά. Δηλαδή με την αυξανόμενη γνώση και κυριαρχία πάνω στη φύση να αποκτήσει ο άνθρωπος μεγαλύτερη ανεξαρτησία και ελευθερία στην κοινωνική του ζωή.

Σήμερα βέβαια γνωρίζουμε ότι δεν αρκεί η αυξανόμενη δύναμη της γνώσης για την φύση και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων από μόνες τους για την χειραφέτηση του ανθρώπου και την αυτοπραγμάτωσή του. Απαιτείται και η επίλυση της πρακτικής και κοινωνικής διάστασης της σχέσης των ανθρώπων μεταξύ τους και με τη φύση, για να ξεπεραστούν τα πλανητικά προβλήματα της εποχής μας.

Ο Hegel αν και συλλαμβάνει την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου ως μια διαδικασία και τον άνθρωπο ως αποτέλεσμα της ίδιας του της εργασίας, δεν το κάνει, με τον τρόπο που προκειται να εξηγήσει στη συνέχεια ο Marx την εργασία στο «Κεφάλαιο», ως «σκόπιμη δραστηριότητα, για την παραγωγή αξιών χρήσεως, οικειοποίηση του φυσικού για τις ανθρώπινες ανάγκες, γενική προϋπόθεση για την αντάλλαγή ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, αιώνια φυσική προϋπόθεση του ανθρώπινου σώματος¹.

Εκτός από τον Marx και ο φίλος και σύντροφος του ο Engels (1820-1895) υπογραμμίζει τον μονόπλευρο τρόπο της μέχρι τότε φιλοσοφικής σκέψης σχετικά με την σύλληψη της πραγματικής διαλεκτικής Νόησης και Είναι, Φύσης και ανθρώπινης σκέψης. Κατά τη γνώμη του τόσο η φυσική επιστήμη όσο και η φιλοσοφία έχουν παραμελήσει τον ρόλο της ανθρώπινης δραστηριότητας στην ανάπτυξη της σκέψης και αναγνωρίζουν από τη μια μεριά τη φύση και από την άλλη τον άνθρωπο. Όμως ακριβώς η αλλαγή της φύσης από τον άνθρωπο, όχι η φύση από μόνη της, αποτελεί το αληθινό θεμέλιο της ανθρώπινης σκέψης, και στο βαθμό που ο άνθρωπος έμαθε να αλλάζει τη φύση, αυξανόταν και η ευφύια του². Με αυτό τον τρόπο η Ιστορία της φύσης και της Ανθρωπότητας ενώνονται και η πρακτική αλλαγή της φύσης και η ανθρώπινη γνωστική δραστηριότητα αντιμετωπίζονται ως διαλεκτική ενότητα.

VII. Η εξέταση της σχέσης ανθρώπου - φύσης στην μαρξιστική φιλοσοφία είναι ένα θέμα δύσκολο που απαιτεί προσεκτική εξέταση των πηγών, των διαφορετικών απόψεων που βρίσκονται σκορπισμένες στα έργα των κλασικών του Μαρξισμού και των ενδεχομένων παρερμηνειών τους από τους επιγόνους. Στο έργο του Marx συναντάμε σκέψεις για την αποξένωση της κοινωνικής παραγωγής από τη φύση και τον τρόπο επαναστατικής της υπέρβασης. Υπάρχουν επίσης σημεία στο έργο του όπου τονίζεται

1. Marx, Das Kapital, Τομ. 1, Berlin 19523, σελ. 192.

2. Ενγκελς Φρ., Η διαλεκτική της φύσης, Αθήνα 1985, (Μεταφρ. Ευτ. Μπιτσάκης σελ. 148 κ.ε.: «Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου».

ότι όχι μόνο η ανθρώπινη εργασία αλλά και η φύση παράγουν αξίες και αποτελούν τις δύο πηγές όλου του πλούτου¹.

Το πρόβλημα της φύσης στο έργο του Marx μένει ακόμη άλυτο. Άλλοι βλέπουν σ' αυτό και στην κοινωνική πρακτική που το ακολούθησε, την λύση για όλα τα προβλήματα και άλλοι πιστεύουν ότι συνέβαλε εξίσου στη δημιουργία των οικολογικών συγκρούσεων όσο και η κεφαλαιοκρατική θεωρία και πράξη. Ίσως να χρειάζεται μια επανεξέταση και επαναξιολόγηση της μαρξιστικής θεωρίας σχετικά. Πολλά σημεία του έργου των κλασικών χαρακτηρίζονται από την ίδια ανθρωποκεντρική αντίληψη για την σχέση ανθρώπου φύσης, την οποία την βλέπουν ως μια σχέση κυριαρχίας πάνω στη φύση και την ιστορία ως μια πορεία ατέρμονης προόδου της ανθρωπότητας, συνεπεία των ατσάλινων νόμων εξέλιξης της κοινωνίας και της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και αναπόφευκτης αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων.

Αναφορικά με το κυρίως θέμα μας μπορούμε να πούμε ότι οι εμφανείς αντινομίες της φιλοσοφικής σκέψης στη Γερμανία, πριν και μετά από την Γαλλική επανάσταση του 1789, μπορούν ίσως να εξηγηθούν ιστορικά από την βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας της εποχής και ιδεολογικά από τον θεωρησιακό-ιδεαλιστικό χαρακτήρα της Κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας. Όμως μέσα από τα περίπλοκα θεωρησιακά συστήματα των Γερμανών διανοητών προετοιμάζεται η νέα αντίληψη για τη σχέση του ανθρώπου και της ανθρώπινης κοινωνίας με τη φύση, και συνεχίζεται σε ένα άλλο επίπεδο η αισιόδοξη πίστη των διανοητών των Νεώτερων χρόνων και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού γενικότερα για την δυνατότητα της ανθρώπινης νόησης να δαμάσει τους νόμους της φύσης και με την κοινωνική εφαρμογή της γνώσης, μετουσιωμένης στα έργα της τεχνικής και της επιστήμης, να προσφέρει την αφθονία των αγαθών που θα μπορούσαν να καλύψουν όλες τις ζωτικές ανάγκες των ανθρώπων.

Η σκέψη αυτή, για το πέρασμα από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας, κυριαρχεί και την μαρξιστική σκέψη που ακολουθεί τον Hegel, την οποία χαρακτηρίζει η ίδια εμπιστοσύνη στις δυνατότητες του ανθρώπου να διαμορφώσει έλλογα και δίκαια την ζωή των ανθρώπων, με τη βοήθεια της επιστήμης και της τεχνικής. Δεν είναι τυχαίο ότι και τα κοινωνικά και οικονομικά συστήματα που επιχείρησαν να υλοποιήσουν τα οράματα των δημιουργών της μαρξιστικής θεωρίας για την κοινωνία και την οικονομία περιέπεσαν στην εξιδανίκευση του ίδιου παραγωγίστικου, ποσοτικού μοντέλλου των Νεωτέρων χρόνων, που ωδήγησε στην γνωστή

1. H. Immler, Marx und die Naturfrage. Ein Wissenschaftsstreit, Hamburg 1984, Βλ. επίσης: «H.L. Parsons, Marx and Engels on Ecology, 1977 (Greenwood Press. Westport London).

διαστρεβλωμένη αντίληψη για ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων χωρίς όρια και την καταστροφή του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στην ίδια κλίμακα που έγινε και στις άλλες κοινωνίες που ακολούθησαν την ίδια ιδεολογία για την ανάπτυξη, απόρροια της ίδιας διαστρεβλωμένης αντίληψης για την σχέση του ανθρώπου με τη φύση.

Τα σημερινά οικολογικά αδιέξοδα σε πλανητική κλίμακα κάνουν απαραίτητη την εξέταση του ρόλου που έπαιξε η κυρίαρχη ιδεολογία της ανάπτυξης και της προόδου και η αντίληψη που είχαν οι άνθρωποι σε κάθε εποχή για τη σχέση τους με τη φύση και τη θέση του ανθρώπου στον φυσικό κόσμο. Η κριτική της εργαλειακής σκέψης, της επιστήμης και της τεχνικής που τονίστηκε από την φιλοσοφική σχολή της Φραγκφούρτης και συνεχίζεται στην οικολογική συζήτηση των ημερών μας, μας αναγκάζει στη επανεξέταση πολλών ιδεών και πεποιθήσεων που εθεωρούντο για αιώνες αυτονόητες, μέχρις ότου οι συνέπειες της εφαρμογής τους στην οργάνωση της παραγωγικής και κοινωνικής πραγματικότητας έδειξαν τα καταστροφικά τους αποτελέσματα για τη οικολογική ισορροπία σε πλανητική κλίμακα. Είναι σήμερα εμφανής σε όλους η ανάγκη ενός επαναπροσδιορισμού της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και της αναζήτησης νέων οραμάτων οργάνωσης της κοινωνικής ζωής σε παγκόσμια κλίμακα, με τρόπο που να σέβεται τη φύση και τη ζωή και να δείχνει στον άνθρωπο την πραγματική του θέση μέσα στον φυσικό κόσμο.